

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه آزاد اسلامی
واحد شاهرود
دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ
پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش: تاریخ ایران اسلامی

عنوان:
ارزیابی جایگاه احزاب در فقه سیاسی شیعه بررسی موردی
حزب جمهوری اسلامی

استاد راهنما:
دکتر شهروز شریعتی

استاد مشاور:
دکتر علی محمدزاده

نگارش:
حمیدرضا اسماعیلی

زمستان ۱۳۹۱

دانشگاه آزاد اسلامی

بسمه تعالی

تعهدنامه اصالت رساله پایان نامه

اینجانب حمیدرضا اسماعیلی دانش آموخته مقطع کارشناسی ارشد رشته تاریخ که در تاریخ ۱۳۹۱/۱۱/۵ از پایان نامه خود تحت عنوان ارزیابی جایگاه احزاب در فقه سیاسی شیعه بررسی موردی حزب جمهوری اسلامی با کسب نمره ۱۷/۷۵ و درجه خوب دفاع نموده ام بدین وسیله متعهد می شوم:

۱) این پایان نامه حاصل تحقیق و پژوهش از دیگران (اعم از پایان نامه، کتاب، مقاله و ...) استفاده نموده ام مطابق ضوابط و رویه موجود، نام منبع مورد استفاده و سایر مشخصات آن را در فهرست مربوطه ذکر و درج کرده ام.

۲) این پایان نامه قبلاً برای دریافت هیچ مدرک تحصیلی (هم سطح پایین تر و بالاتر) در سایر دانشگاه ها و موسسات آموزش عالی ارائه نشده است.

۳) چنانچه بعد از فراغت تحصیل قصد استفاده و هر گونه بهره برداری اعم از چاپ کتاب، ثبت اختراع و ... از این پایان نامه داشته باشم، از حوزه معاونت پژوهشی واحد مجوزهای مربوطه را اخذ نمایم.

۴) چنانچه در هر مقطع زمانی موارد فوق ثابت شود، عواقب ناشی از آن را می پذیرم و واحد دانشگاهی مجاز است با اینجانب مطابق ضوابط و مقررات رفتار نموده و در صورت ابطال مدرک تحصیلی ام هیچ گونه ادعایی نخواهم داشت.

حمیدرضا

اسماعیلی

تقدیم به روح پاک مادر عزیزم

تقدیر:

در انجام این پایان نامه افراد بسیاری مرا یاری رساندند. بر خود لازم و ضروری می‌دانم که از زحمات تمامی آنان تقدیر و تشکر خالصانه داشته باشم. از راهنمایی‌های استاد گرامی جناب آقای دکتر شهروز شریعتی و مشاوره استاد عزیز جناب آقای دکتر علی محمدزاده که راهنمایی و مشاوره آنان روشنگر چشم اندازی وسیع در انجام این پایان نامه بود. همچنین از اساتید محترم گروه تاریخ جناب آقای دکتر سلیم، دکتر علیزاده و دکتر اشرفی کمال سپاس را دارم. در پایان بر خود فرض می‌دانم که از همسر و فرزندانم که با وجود مشغله‌های بسیار مرا در پایان دادن این پایان نامه صبورانه همراهی کردند قدردانی کنم.

فهرست مطالب

صفحه	عناوین
۱	چکیده
۲	مقدمه
۲	الف- طرح مسأله
۳	ب- سوالات تحقیق
۴	ج- فرضیات تحقیق
۴	د- هدف تحقیق
۵	ه - اهمیت تحقیق
۵	و- ادبیات موضوعی تحقیق
۷	ز- مشکلات تحقیق
۷	ح- روش جمع آوری و تحلیل اطلاعات

فصل اول: درآمدی بر فقه سیاسی

۹	۱-۱- فقه سیاسی و علوم اسلامی
۵	۲-۱- کالبد شناسی فقه سیاسی
۲۱	۳-۱- کارویژه فقه سیاسی
۲۲	۴-۱- جامعه اسلامی و فقه سیاسی

فصل دوم: روش شناسی فقه سیاسی شیعه

۲۸	۱-۲- چالش های روش شناختی مذهبی
۳۱	۲-۲- چالش اصولی ها و اخباری ها

۳-۲- چالش مجتهدان و روشنفکران ----- ۳۹

فصل سوم: جایگاه احزاب در اندیشه سیاسی اسلام

۳-۱- تحلیل جایگاه احزاب ----- ۴۳

۳-۲- جهات مثبت و منفی احزاب ----- ۴۸

۳-۳- حزب و مبانی فقه سیاسی ----- ۵۴

فصل چهارم: حزب جمهوری اسلامی

۴-۱- شکل گیری حزب جمهوری اسلامی ----- ۶۲

۴-۲- اساسنامه حزب جمهوری اسلامی ----- ۶۵

۴-۳- اهداف و مقاصد حزب جمهوری اسلامی ----- ۷۱

۴-۴- کارکردهای حزب جمهوری اسلامی ----- ۷۲

۴-۵- مواضع حزب جمهوری اسلامی ----- ۷۳

۴-۶- سرانجام حزب جمهوری اسلامی ----- ۸۱

۴-۷- حزب و تأثیر آن بر شکل گیری چپ و راست در جریان اسلام گرا ----- ۹۰

نتیجه گیری ----- ۹۵

فهرست منابع ----- ۹۹

چکیده انگلیسی ----- ۱۰۲

چکیده:

در نظام‌های سیاسی مدرن، احزاب یکی از مهمترین ساختارهایی هستند که می‌توان بر اساس وجود و فعالیت آنان از منظر جامعه‌شناختی به تقسیم‌بندی نظام‌های سیاسی پرداخت. احزاب به عنوان سازمانهای منسجم خارج از ساختار حکومت، پدیده‌نویسی در حیات سیاسی جوامع محسوب می‌شوند. امروزه قدرت و تأثیرگذاری احزاب سیاسی در حدی است که نظام‌های سیاسی نمی‌توانند وجود آنان را نادیده بگیرند و حتی می‌توان نظام‌های سیاسی را از حیث وجود یا عدم وجود احزاب، میزان مشارکت آنان در مدیریت کشور، نحوه مواجهه نظام‌های سیاسی با آنها و . . . تقسیم‌بندی نمود. در همین حال، بعد از پیروزی انقلاب و استقرار نظام سیاسی جمهوری اسلامی و مبنا قرار گرفتن فقه شیعه در قانونگذاری و برنامه‌ریزی‌های مدیریتی کشور، مسائل مستحدثت بسیاری حادث گردید که پاسخ‌دهی به آن مسائل حاکمان و عالمان حوزه سیاست را به خود مشغول داشت. یکی از این مسائل مستحدثت، جایگاه و نقش احزاب در ساختار نظام سیاسی جمهوری اسلامی است. این سوال به دلیل آنکه نظام سیاسی جمهوری اسلامی مبتنی بر اندیشه‌های فقهی است قابلیت طرح را در قالب پرسش جایگاه احزاب در فقه سیاسی شیعه دارد به همین جهت پرسش اصلی این پایان‌نامه نیز به «بررسی جایگاه احزاب سیاسی در فقه سیاسی شیعه» اختصاص یافته است. در این پایان‌نامه مورد و مصداق مطالعاتی، حزب جمهوری اسلامی می‌باشد. این حزب که اولین و فراگیرترین حزب بعد از پیروزی انقلاب است می‌تواند تا حدود زیادی مدعیات مطرح شده در فرضیات پایان‌نامه را اثبات، تأیید و یا ابطال نماید. هر چند حزب جمهوری اسلامی تنها حزب شکل گرفته در نظام جمهوری اسلامی نیست اما به دلیل نقشی که این حزب و اعضای آن که خود از رهبران انقلاب نیز محسوب می‌شدند در مدیریت کشور بر عهده داشتند می‌تواند چشم‌اندازی از جایگاه حزب را در اندیشه سیاسی اسلام و فقه شیعه تصویر کند. این پایان‌نامه با چنین رویکردی تبیین، فصل‌بندی، تحلیل و نتیجه‌گیری شده است.

واژگان کلیدی: جمهوری اسلامی، ایران، شیعه، حزب، فقه سیاسی

الف- طرح مسأله

احزاب تنها سازمان های غیرحکومتی هستند که دارای کارویژه سیاسی می باشند. این سازمان ها در کنار سایر نهادهای جامعه مدنی در یک ویژگی اساسی یعنی غیر حکومتی بودن مشترک هستند. در خصوص جایگاه احزاب سیاسی میان دانشمندان علوم سیاسی اختلاف وجود دارد. بعضی معتقدند که احزاب به دلیل غیر حکومتی بودن جزئی از ساختار جامعه مدنی محسوب می شوند ولی بعضی دیگر معتقدند که احزاب را به دلیل کارکرد سیاسی نمی توان در ساختار جامعه مدنی قرار داد؛ زیرا ماهیت تمام نهادهای جامعه مدنی غیر سیاسی است هر چند فعالیت های آنان ممکن است آثار و تبعات سیاسی داشته باشد اما به لحاظ ماهوی فاقد کارکرد سیاسی هستند. اما احزاب به سازمان هایی اشاره دارد که هدف از شکل گیری آنها انجام فعالیت های سیاسی است. به عبارت دیگر احزاب، سازمانهایی هستند که شکل، محتوا، فرایند و انگیزه ها و اهداف فاعلان آن سیاسی است و به تبع کنش ها و واکنش های آنان نیز آثار مستقیم سیاسی دارد. به همین جهت در یک تفکیک شناختاری بعضی از دانشمندان علوم سیاسی معتقدند که جایگاه احزاب سیاسی در حد فاصل میان نهادهای جامعه مدنی و نظام سیاسی می باشد. (بشیریه، ۱۳۹۰، ص ۱۴۳)

احزاب با این ویژگیها، یکی از پدیده های نوظهور در دنیای سیاست می باشند و بنابراین مسبوق به سابقه در نظام های سیاسی سنتی نیستند. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ یکی از احزابی که به صورت جدی در حیات سیاسی شکل گرفت حزب جمهوری اسلامی بود. در این حزب اکثر رهبران انقلاب در آن مشارکت و حضور جدی داشتند. به همین جهت این حزب در ساماندهی و مدیریت کشور بعد از انقلاب نقش مهمی ایفا می کرد. شکل گیری این حزب به لحاظ تئوریک سوالاتی را برای اندیشمندان سیاسی ایجاد کرد که می طلبید پاسخ هایی قانع کننده به آنها داده شود. یکی از مهمترین این سوالات چگونگی پیوند دین با پدیده های دنیای مدرن است. دین به عنوان یک پدیده ایی که در دنیای سنت ایجاد شده است برای بقا و دوام به یک نوع جانمایی در ساختار و هندسه دنیا مدرن نیاز دارد. این جانمایی به ویژه هنگامی از اهمیت حیاتی برخوردار می شود که دین دارای داعیه سیاسی و حکومت کردن باشد. به عبارت دیگر دین در ساحت اندیشه و عمل سیاسی بیش از هر ساحت دیگری

نیاز به موقعیت یابی در مناسبات و هندسه دنیای مدرن دارد. به همین جهت پاسخ دهی به سوالات متعدد دنیای مدرن و تعیین تلکیف پدیده های آن امری ضروری است.

همانطور که گفته شد احزاب یکی از مهمترین پدیده های نوظهور در عالم سیاست می باشد. به گونه ای که در هیچ ساختاری از نظامهای سیاسی سنتی نمی توان موارد مشابه آن را یافت. در دنیای اسلام نیز احزاب فاقد سابقه می باشند. به همین جهت بعد از پیروزی انقلاب اسلامی پاسخ به سوالات مربوط به پدیده های مستحدثی همچون احزاب به یکی از دغدغه های حوزویان و دانشگامیان تبدیل شد. هر چند آثار متعددی در خصوص عوامل ساختاری همچون چارچوب حکومت اسلامی، ویژگیهای آن، مشروعیت حاکمان، جایگاه مردم در حکومت اسلامی و . . . به طبع رسیده است اما به نظر می آید که تحقیقات اندکی درباره عناصر متشکله نظامهای سیاسی مدرن مانند احزاب و بررسی رابطه آنان با اندیشه های سیاسی اسلام و شیعه انجام شده باشد. در تحقیقات صورت گرفته نیز احزاب به عنوان یک موضوع تحقیقی مستقل مورد توجه نبوده است بلکه درباره آنها به صورت کلی و در چارچوب مسائل ساختاری اظهار نظر شده است.

وجود این نقص در تحقیقات سیاسی انگیزه ای را فراهم کرد تا در این پایان نامه تلاش شود جایگاه احزاب در فقه سیاسی شیعه مورد واکاوی قرار بگیرد. احزاب دارای موضوعات متعددی است که پردازش آن موضوعات برای نظام سیاسی مبتنی بر اندیشه دینی امری الزامی است. این نوشتار می تواند در حکم مقدمه ای برای سایر کنکاشهای نظری باشد.

ب- سوالات تحقیق

سوال این پایان نامه به تبع موضوع آن عبارت است از:

«احزاب سیاسی چه جایگاهی در فقه سیاسی شیعه دارند؟»

پاسخ این سوال متوقف بر سوالات فرعی دیگری است که پاسخ دهی به آنان می تواند ما را به پاسخ سوال اصلی هدایت کند. و آن سوالات عبارتند از:

- در اندیشه اسلامی و شیعی جایگاه انسان و مسائل مرتبط با او چگونه تبیین

می شود؟

- آیا اسلام طرحی برای کسب قدرت سیاسی در حوزه عمومی دارد؟

- آیا حزب جمهوری اسلامی معلول یک نیاز در شرایط انقلابی بود یا اینکه

پشتوانه فکری- عقیدتی داشت؟

ج- فرضیات تحقیق

فرضیاتی که به تبع سوالات اصلی و فرعی پایان نامه قابل طرح هستند عبارت می باشند از:

- احزاب در فقه سیاسی شیعه به عنوان یک موضوع مستحدث با توسل به اجتهاد و در چارچوب عقاید و نظام دینی، مجال تکوین و تکامل دارند.
- مکتب اسلام و تشیع انسان را موجودی دارای وجوه مختلف می‌داند که شناخت واقعی او هنگامی میسر است که بتوان نگاهی همه جانبه به این وجوه و ابعاد وجودی داشت. در اندیشه اسلامی تقوای افراد و پرهیز از نفسانیت معیار شناخت انسان کامل قلمداد می شود.
- به تبع فرضیه فوق به نظر می‌رسد دین اسلام و مکتب تشیع در حوزه مسائل سیاست و حکومت و کسب قدرت سیاسی واجد طرح و برنامه است.
- به نظر می‌رسد وجود و عملکرد حزب جمهوری اسلامی مبتنی بر یک توجیه فقهی برای مدیریت مطلوب کشور بوده است.

د- هدف تحقیق

احزاب در دنیای امروز و با استناد به ادله مختلف وجودشان برای مدیریت مطلوب کشور امری ضروری است به گونه ای که می توان مدعی شد حکومت‌های فاقد نظام حزبی نمی توانند کارکردهای خود را به خوبی ایفا کنند. به همین جهت ضروری است به انحاء مختلف ابعاد ضرورت بخش وجود احزاب توجیه شوند. این تحقیق نیز با وجود این رویکرد تلاش دارد تا وجود احزاب را در اندیشه سیاسی اسلامی و به طور خاص در فقه سیاسی شیعه مورد واکاوی و بررسی قرار دهد با امید به اینکه بتواند گامی موثر در جهت توجیه ضرورت وجود و فعالیت احزاب در نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران برداشته باشد.

ه - اهمیت تحقیق

اهمیت هر تحقیقی وابسته به اهداف آن است. امروزه احزاب سیاس از چنان اهمیتی در ساختار نظام‌های سیاسی برخوردار است که بعضی از دانشمندان سیاسی معتقد هستند که می توان نظام‌های سیاسی را بر اساس وجود یا عدم وجود احزاب، نوع و میزان عملکرد احزاب در ساختار تصمیم گیری نظام سیاسی، چگونگی مواجه نظام سیاسی با احزاب و مسائلی از این قبیل تقسیم بندی نمود. تقسیم بندی نظام‌های سیاسی یکی از موضوعاتی است

که در علم سیاست و جامعه‌شناسی سیاسی برای آن اهمیت ویژه‌ای قائل هستند زیرا علاوه بر جنبه علمی و شناختاری به حاکمان و سیاستمداران این توانایی را می‌دهد که بتوانند در ساماندهی به مسائل کشور و به ویژه در روابط با سایر کشورها موفقتر باشند. به همین جهت به نظر می‌رسد این تحقیق و تحقیقات مشابه از آنجائیکه به یکی از مهمترین موضوعات حوزه سیاست می‌پردازند دارای اهمیت هستند.

و- ادبیات موضوعی تحقیق

منابع مورد استفاده در این پایان‌نامه را می‌توان به چهار قسم تقسیم نمود:

- منابعی که به تاریخ تکوین احزاب در جوامع سیاسی اشاره دارند و شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی را در پیدایش احزاب بررسی می‌کنند و به مطالعه آثار مستقیم و غیر مستقیم فعالیت احزاب در ساختار سیاسی-اجتماعی می‌پردازند. منابعی همچون: احزاب سیاسی نوشته موریس دوورژه؛ جامعه‌شناسی احزاب سیاسی نوشته رابرت میخلز؛ حزب و نقش آن در جوامع امروز نوشته احمد نقیب زاده؛ پیدایی و پایایی احزاب سیاسی در غرب نوشته حجت الله ایوبی و . . .
- منابعی که موضوع احزاب را به صورت خاص و موردی در حوزه جغرافیای سیاسی- اجتماعی ایران مورد بررسی قرار داده‌اند. این دسته از آثار عمدتاً به عوامل شکل‌گیری احزاب در ایران، علل ضعف و ناکارآمدی احزاب در تاثیرگذاری آنها بر ساختار سیاسی- اجتماعی پرداخته‌اند. منابعی همچون: علل ناکارآمدی احزاب سیاسی در ایران نوشته بهرام اخوان کاظم؛ علل ناپایداری احزاب سیاسی در ایران نوشته حسین تبریزنیا؛ رقابت سیاسی و ثبات سیاسی در جمهوری اسلامی ایران نوشته غلامرضا خواجه سروی؛ اطلاعاتی درباره احزاب و جناحهای سیاسی ایران امروز نوشته عباس شادلو؛ کالبدشکافی جناحهای سیاسی ایران نوشته حمیدرضا ظریفی نیا؛ احزاب سیاسی ایران نوشته محسن مدیرشانه‌چی؛ احزاب و انقلاب اسلامی نوشته عبدالله جاسبی و . . .
- منابعی که موضوع وجود و عملکرد احزاب را از منظر اندیشه سیاسی اسلام مورد بررسی قرار داده‌اند. منابعی مانند: مبانی تحزب در اندیشه سیاسی در اسلام نوشته عبدالقیوم سجادی؛ مبنای تئوریک احزاب سیاسی در اسلام نوشته عبدالقیوم سجادی؛ مبانی اندیشه سیاسی اسلام نوشته عباسعلی عمید زنجانی؛ فقه

سیاسی نوشته عباسعلی عمیدزنجانی؛ مشارکت سیاسی در جمهوری اسلامی نوشته محمدرحیم عیوضی؛ نظام سیاسی مبتنی بر ولایت فقیه و تحزب نوشته فریدون وردی نژاد و . . .

● منابعی که به صورت مستقیم و خاص به حزب جمهوری اسلامی می پردازند. البته جز منابع ژورنالیستی که متأسفانه دسترسی به آنها در منابع موجود کتابخانه های فعال در شهرستان شاهرود امکان پذیر نبود و در قسمت مشکلات تحقیق به آن اشاره می گردد تنها آثار آقای عبدالله جاسبی تحت عنوان تشکل فراگیر در چهار مجلد به حزب جمهوری اسلامی پرداخته است. این چهار جلد عبارتند از: پیش زمینه های نظری و تاریخی حزب جمهوری اسلامی؛ انقلاب اسلامی، بستر حزب جمهوری اسلامی؛ حزب جمهوری اسلامی تولدی در انقلاب اسلامی؛ نخستین کنگره حزب جمهوری اسلامی. احزاب و انقلاب اسلامی.

منابع گروه اول و دوم عمدتاً موضوعات مربوط به احزاب را به صورت کلی مورد بررسی قرار داده اند. منابع گروه دوم نیز هر چند نسبت به گروه های اول و دوم خاص تر هستند اما آنها نیز از یک حیث نگاهی کلی نسبت به موضوع احزاب دارند. منابع گروه چهارم که به صورت خاص به فرایند تکوین، تکامل و تحولات یک حزب به صورت مصداقی پرداخته است فاقد یک رویکرد نظری و تئوریک می باشد. در این پایان نامه تلاش شده است که از هر چهار گروه منابع فوق استفاده شود و همچنین تلاش شده است با لحاظ کردن رویکرد سیستمی، شکل گیری حزب جمهوری اسلامی از زمان شکل گیری تا انحلال را مورد بررسی قرار دهد.

ز- مشکلات تحقیق

یکی از اصولی که باید در تدوین پایان نامه مورد توجه جدی قرار بگیرد رجوع به منابع دست اول است. منابع دست اول عمدتاً به منابعی اشاره دارند که در ارتباط مستقیمی با موضوع تحقیق هستند. به طور مثال در خصوص بررسی اندیشه های سیاسی یک اندیشمند، منبع دست تمام آثاری است که از آن اندیشمندان بجا مانده است. در حوزه مطالعات تاریخی نیز این قاعده حاکم است به گونه ای که منبع دست اول تحقیق منابعی هستند که مستقیماً توسط ایجاد کننده یک رخداد تاریخی بجا مانده است. درباره موضوع این پایان نامه بهتر منابع دست اول متن سخنرانیها، مصاحبه ها و روزنامه جمهوری اسلامی می باشد. که متأسفانه به علت آنکه

کتابخانه های شاهرود آرشیو روزنامه جمهوری اسلامی را در دوره زمانی مورد مطالعه در اختیار نداشتند نتوانستم از این منابع استفاده کنم و این یکی از مهمترین مشکلاتی بوده که با آن مواجه بودم. البته این نقیصه را با رجوع به سایت های اینترنتی تا حدودی توانستم جبران کنم.

ح- روش جمع آوری و تحلیل اطلاعات

روش جمع آوری اطلاعات در این پایان نامه به شیوه کتابخانه ای می باشد. عمده کتابها و مقالات مورد مطالعه نیز در چهار حوزه منابع تاریخی، فقهی، سیاسی و جامعه شناسی می باشد. که به طبع محور مطالعه و جمع آوری مطالب و اطلاعات از منابع فوق با محوریت جایگاه احزاب در فقه شیعه با استناد به عملکرد حزب جمهوری اسلامی بوده است.

فصل اول
درآمدی بر فقه سیاسی

۱-۱ - فقه سیاسی و علوم اسلامی

فقه سیاسی بخشی از علم مدنی عام است که در احصاء علوم دوره میانه، با عنوان فقه مدنی تأسیس و شناخته شده است. فقه مدنی / سیاسی، قسیم حکمت مدنی در علم شناسی یونانی است. ابو نصر فارابی (۲۵۵-۳۳۹ق)، فقه را، همانند فلسفه، به دو قسم نظری و عملی، یا فقه اکبر و اصغر، تقسیم می کند و آنگاه فقه سیاسی را، در مجموعه فقه عملی، چونان دانشی معرفی می کند که با توجه به ویژگی های فرهنگی - زبانی جامعه اسلامی، به ارزیابی عمل سیاسی مسلمانان می پردازد، و با تکیه بر زبان شناسی عرب نصوص اسلامی را تفسیر می کند. طبقه بندی علوم اسلام در اندیشه فارابی، بر پایه الگوی یونانی، اما با افزودن وحی و دانش نقلی بر علوم یونانی، استوار است. بدین سان، فقه سیاسی در نظر فارابی قرینه فلسفه سیاسی در یونان و «علمی مدنی» است. اما بر خلاف فلسفه سیاسی که، به تعبیر مسلمانان، علمی معطوف به کلیات آراء و افعال مشترک بین جهانیان است، فقه سیاسی ویژه عقلانیت و زندگی سیاسی در جوامع دینی و مُدُن متشرّع در شرایط فقدان پیامبر(ص) و دیگر رهبران معصوم(ع) است. (فیرحی، ۱۳۷۸، ۲۲۹)

فقه سیاسی، مواجهه ای دو سویه با زندگی سیاسی و نیز وحی اسلامی از طریق زبان است و بر خصلت زبانی فهم وحی و تاریخ سیاسی اسلام توجه دارد. اهمیت فقه سیاسی از آن رو است که دانش فقه، به رغم همزیستی با فلسفه یونانی و اشراق ایرانی، همچنان مهمترین محصول فکری در تمدن اسلامی بوده و تنها بنیاد روش شناختی و بی رقیب عملی مسلمانان شناخته شده است. فقه از این لحاظ، در حوزه علم مدنی / سیاسی نیز، بی هیچ رقیب و منازعی، در مقام نخست نشسته و تأثیر نیرومندی بر سلوك سیاسی مسلمانان و بنابراین، بر شیوه اندیشیدن و آفرینش فکری آنان باز نهاده است. به رغم رواج اسلام گرایی در دنیای معاصر، چنین می نماید که فقه سیاسی همچنان توسعه نیافته ترین بخش دانش فقه، بویژه در مواجهه با تحولات سیاسی مدرن است. و این توسعه نیافتگی فقه سیاسی البته یکی از عوامل عمده عدم توسعه یا توسعه نا متقارن در زندگی سیاسی جوامع اسلامی و به طور کلی انسان مسلمان معاصر است. فقه در لغت به معنی فهم و آگاهی است. و در اصطلاح امروز عبارتست از «علم به حکم شرعی». فقیهان متقدم، تعریفی گسترده از فقه داشتند و آن را «فهم جمیع

احکام دین، اعم از ایمان و عقیده و عمل» می دانستند. گفته می شود فقه در لسان ائمه معصوم (ع) شامل همه احکام عقل عملی، از جمله اخلاق و غیر آن بود. اما به تدریج و در کاربردهای متأخر به «احکام شرعی ظاهری» تخصیص یافته است. حکم ظاهری در مقابل حکم واقعی است و منظور فقیهان شیعه از واژه «ظاهری»، البته تأکید بر ماهیت «ظنی» و غیر قطعی احکام شرعی است. درست به همین دلیل است که «اجتهاد» را «نهایت تلاش برای تحصیل ظن به حکم شرعی» تعریف می کنند. (همان، ۸۶)

به هر حال، فقه در تعریف مشهور، «استنباط احکام شرعی فرعی از ادله تفصیلی؛ کتاب، سنت، اجماع و عقل» است. فقه راهنمای عمل انسان مسلمان در فرهنگ اسلامی بوده و زندگی شخصی و اجتماعی او را فرا می گیرد. بدین سان، «افعال مکلفین»، موضوع عمومی فقه است و احکام پنجگانه وجوب، حرمت، استحباب، کراهت و اباحه، و نیز صحت و بطلان مسائل این علم را تشکیل می دهد. درست به همین دلیل است که احکام زندگی سیاسی نیز، همانند دیگر حوزه های زندگی انسان مسلمان، در قلمرو کاوش ها و احکام فقه قرار دارد. (گرگی، ۱۳۷۵، ۱۱۸)

در باره این نکته که فقه، بنیاد سیاسی دارد و یا سیاست بخشی از فقه است، وحدت نظری وجود ندارد. شاید، هرگز نتوان هیچ یک از وجوه زندگی انسان را خالی از الزامات سیاست تصور نمود. اما همانند هر دانش انسانی دیگر، فقه نیز، به هر حال، به ابواب و شاخه های متفاوت تقسیم شده است.

اختلاف نظر در تبویب و تقسیم دانش ها، پدیده ای رایج در تاریخ علوم است. ادبیات و تاریخ فقه نیز از این قاعده مستثنی نیست. چنین می نماید که ریشه اختلاف در تبویب فقه را شاید بتوان در دو امر اساسی جستجو نمود؛ ۱) دیدگاه نظری نظریه پردازان علم فقه و ۲) تاریخ توسعه و تحول دانش فقه.

روشن است که فقه شیعه، از دیدگاه تاریخ تحول دانایی در جهان اسلام، در مسیری متفاوت از فقه سنی توسعه یافته و بنابراین، بخش فردی آن به مراتب بیش از بخش سیاسی توسعه یافته و به اصطلاح قدما، احکام سلطانی اش کمتر توسعه یافته و روزآمد شده است. در عین حال، بنیاد تبویب فقه در دو مذهب شیعه و سنی تفاوتی ندارد.

یکی از مهمترین مبانی برای تبویب فقه در هر دو مذهب، تفکیک احکام فقهی به اعتبار آخرت و دنیا و یا عبادات و معاملات است. علامه حلی (۷۲۶ق) در تذکرة الفقهاء، این دو گانه را بسط داده و بخش معاملات را به سه قسم عقود، ایقاعات و احکام تقسیم نموده است. وی

بدین سان، ابواب چهارگانه ای را برای فقه تعریف کرده است که بیشتر فقیهان بعد از او نیز این تقسیم را پذیرفته اند:

- ۱- عبادات: و آن اعمالی است که در آن قصد قربت شرط شده است.
- ۲- قراردادهای/عقود: اعمالی که مشروط به قصد قربت نبوده و نیازمند صیغه و توافق طرفین است.
- ۳- ایقاعات: اعمالی که مشروط به قصد قربت نبوده و تحققش نیازمند صیغه و طرف واحد است.

۴- احکام: اعمالی است که نه صیغه خاصی دارد و نه مشروط به قصد قربت است، بلکه تنها واجب است که موازین شرعی در آن رعایت شود.

روشن است که این تقسیم اولاً، بسط بخش معاملات فقه در تقسیم دو بخشی پیشین است؛ ثانیاً، حوزه سیاسی را بیشتر در زیر مجموعه بخش چهارم (احکام) قرار می دهد. یعنی زیر مجموعه «اعمالی که صیغه خاصی ندارد و مشروط به قصد قربت هم نیست، اما واجب است که در آن موازین شرعی لحاظ و رعایت شود و به تعبیر فقیهان و علمای حقوق اساسی امروز مغایر شرع نباشد». (جناتی، ۱۳۷۲، ۴۳)

تلاش های جدید تر در تقسیم ابواب فقه، اشارات صریح تری به فقه سیاسی دارند. اما ادبیات فقهی معاصر عموماً بر تقسیم دو بخشی عبادات و معاملات، تحفظ نموده و احکام فقه سیاسی را ذیل باب معاملات بسط داده اند. تقسیمات جدید هنوز مبنای استواری پیدا نکرده اند. بنابراین، تا زمانی که تقسیم استوارتری وجود ندارد، البته، مطالعات فقه سیاسی در درون تبویب کلاسیک دو و چهاربخشی توسعه می یابد. هرچند بین تقسیمات دو و چهاربخشی فقه، ظاهراً فاصله غیر قابل جمعی وجود ندارد. شهید اول، از جمله فقیهانی است که کوشش کرده است بین تقسیم دو بخشی و چهار بخشی فقه جمع نموده و آنگاه بین این تقسیمات و نظریه عمومی «مقاصد الشریعه» نسبتی برقرار نماید. شهید اول اضافه می کند:

۱- هر حکم شرعی که غرض اهم آن آخرت است، اعم از جلب منفعت یا دفع ضرر اخروی، عبادت خوانده می شود.

۲- هر حکم شرعی که غرض اهم از آن، جلب نفع و دفع ضرر دنیا است، معاملات می نامند. جلب نفع و دفع ضرر، یا بالاصاله است و یا تبعی (وسایل جلب نفع و دفع ضرر) است. به نظر شهید، مقصود از نفع و ضرر دنیوی حفظ مقاصد پنجگانه ای است که شریعت جز برای تحقق آن ها وضع نشده است. این مقاصد خمسه/ ضروریات خمس عبارتند از: نفس (جان)، دین، عقل، نَسَب، و مال. شهید اول، نظامات سیاسی را از جمله «وسایلی» تلقی

می‌کند که مصالحی «تبعی» دارند و احکام آن‌ها تابعی از حفظ مصالح خمس است. شهید در امتداد مصالح خمس، هر آن‌چه را که به نوعی «وسیله» جلب مصلحت و دفع مفسده در اجتماع انسانی است، داخل در احکام شریعت تلقی کرده و امامت، سیاست و حکومت را ذیل این امور تحلیل می‌کند. حوزه متغیر و متطوری که امکان تشریح تفصیلی و ثابت وجود ندارد و شارع به دلیل ماهیت این قلمرو از زندگی بشر، صرفاً به تشریحات عامه یا قوانین کلی اکتفا نموده و تفصیل آن را به مردم، جامعه، حکومت و حاکمان وقت و انواده است. تنظیم رابطه بین ثابت و متغیر، قدسی و تاریخی، شریعت جهانشمول و شرایط خاص تاریخی-سیاسی، در دستگاه فقه به عهده مفهوم کانونی «اجتهاد» است. (همان، صص ۱۱۷-۶۵)

به عقیده مسلمانان، اسلام آخرین دین الهی است. آخرین طرح برای حفظ پیوند آسمان با زمین و آخرین برنامه برای هدایت زمین به دست آسمانیان، بعد از قرن‌ها انقطاع و به وساطت پیامبری امّی. رسول پر تلاش و مستظهر به حمایت الهی که به اندک زمانی امتی ساخت که دیگر مردمان را به معروف رهنمون و از منکر پرهیز می‌دادند. مسلمانان اوایل به اشراف چنان پیامبری آموختند که اسلام دین انسانیت و هادی انسان برای زندگی بهتر است. همین ویژگی‌های اسلام بود که مسلمانان را قانع نمود که در تمام امور و حوادث زندگی خود به اسلام مراجعه کرده و راه حل مسائل خود را از آخرین دین و آخرین پیامبر بجویند. این امر تا زمانی که رسول الله (ص) زنده بود، البته بی‌مشکل می‌نمود و به راحتی نیازمندی‌های مؤمنان را مرتفع می‌نمود. پس از رحلت پیامبر (ص) نیز مدت‌ها به دلیل عدم پیچیدگی و نزدیکی روال زندگی به سنن دوره پیامبر از یک سوی و حضور صحابه و امامان معصوم (ع)، معضلات جامعه فیصله می‌یافت. آنان مرجع مراجعات مردم و حلقه اتصالی بودند که زندگی روزمره را در پیوند با کتاب خدا و سنت پیامبرش تدبیر می‌نمودند. اما گذشت زمان، البته الزامات خود را داشت و با رحلت و خالی شدن تدریجی جامعه از حضور صحابه و نیز غیبت کبرای امام دوازدهم شیعه، شرایطی را پیش آورد که مسلمانان را ناگزیر به تولید دانشی به منظور استنباط حکم شرع در غیاب صحابه و امامان معصوم (ع) سوق داد. دانشی که بتواند فاصله بین عصر تشریح و مسلمانان متأخر را کم و بیش ترمیم نماید. پروژه «اجتهاد» در واقع پاسخی به این ضرورت تاریخی-معرفتی برای جهان اسلام بود. به منظور آشنایی اجمالی با این پروژه، ناگزیر باید به چنان مشکلی اشاره نمود که اجتهاد برای حل آن طرح و توسعه یافته است. پیش فرض‌های عمومی اجتهاد عبارتند از:

الف) خاتمیت:

اسلام در اندیشه مسلمانان دین خاتم است. شریعت عام و شامل بر همه انسان ها در همه زمان ها است؛ اولاً، اختصاص به قوم و گروه خاصی ندارد؛ «و ما ارسلناک الا کافه للناس (سبأ / ۲۸)؛ ثانیاً، تشریح مختص به زمان خاص نبوده و همه زمان ها و کل تاریخ را شامل می شود. از امام صادق (ع) است که «حلال محمد حلال ابداً الی یوم القیامه و حرامه حرام ابداً الی یوم القیامه، لایکون غیره، و لایجیئ غیره».

ب) جامعیت:

بر اساس عقیده رایج مسلمانان، اسلام علاوه بر این که دیانتی عام و فراگیر است؛ یعنی همه انسان ها را در همه زمان ها فرا می گیرد، از حیث شمول بر تمام افعال و احکام زندگانی انسان نیز شمول دارد. همه شئون زندگی انسان، اعم از خرد و کلان، مهم و غیر مهم را فرا می گیرد. در روایتی از امام باقر (ع) آمده است: «به راستی که خداوند متعال هیچ یک از نیازمندی های امت را ترک نکرده مگر آنکه برای آن حکمی در کتابش نازل کرده و تفصیلش را توسط پیامبرش (ص) بیان نموده است؛ برای هر چیزی حدی نهاده و بر هر حدی دلیلی قرار داده و برای هر کسی نیز که از آن حد عبور کند حدی گذاشته است». (جناتی، ۱۳۷۲، ص ۱۰۹)

ج) محدودیت نص:

به رغم اعتقاد عمومی مسلمانان بر خاتمیت و جامعیت دیانت اسلام، میراث مسلمانان از نصوص تشریحی، بسیار کمتر از آن چیزی است که بدان نیاز دارند و به دستشان رسیده است. قرآن بیشتر شامل اعتقادات و نصایح و قصص پند آموز است و گفته می شود که «آیات الاحکام» آن از شمار پانصد آیه فراتر نمی رود. این شمار از آیات نیز البته صراحت ندارد و بین آن ها آیات عام و خاص، مطلق و مقید، ناسخ و منسوخ و مجمل و مبین فراوان وجود دارد.

از «سنت» نیز بخش قابل دسترس آن، به دلایلی، بسیار کمتر و محدود تر از آن چیزی است که منتقل نشده است. گفته می شود در زمان خلیفه دوم تدوین احادیث منع می شده و از سنت جز آنچه توسط عده قلیلی از تابعین و به صورت انفرادی جمع شده بود چیزی از مجموعه سنت باقی نماند؛ از چنین گذرگاه باریکی بود که سنت پیامبر (ص) اسلام به مسلمانان خلف عبور کرده و طبیعی است بسیاری از نیاز های تشریح برای اداره زندگانی انسان مسلمان را، مستقیماً، کفایت ننماید.

د) گسترش جغرافیا و تنوع جوامع اسلامی: